

Писано под напора на чувства, това стихотворение в „Знаме“ не може пълно и свързано да открие повече какво е мислил да изповяда поетът чрез него. Дали е искал с възпитанието в традиционния бащин морал и с работата в пределите на Турската империя да се оправдае, че не се е наредил до революционерите? Кой са го накарали да говори с толкова дълбоко наскърбено чувство и болка в третата строфа от края?

Дали това е отбиване на атака (по-скоро на присмехи според неговия израз) от всички страни или само от ония недружелюбни към него в Цариград? Да се приеме последното ни дават основание стиховете от предпоследната строфа: „Че тогаз ще видим кой е прав от нас“. А като израз на таено единомислие с революционерите и преценка за своята дейност и за противонародните или тясно егоистичните прояви на цариградските му неприятели са думите в ботевски стил в последната строфа.

И това той наистина е могъл да покаже през време на Освободителната война на дело с пряко участие в нея и със стихотворения като това „Към българите“.

„НАРОДНИЧЕСКИ ИЛЮЗИИ И ХУДОЖЕСТВЕНА ПРАВДА“

В новата си книга с горното заглавие Желю Авджиев разглежда от марксистко-ленински позиции естетическото своеобразие и място на народничеството и народническата литература в развитието на българската литература. Доловил вярно спецификата на това характерно явление, авторът влага достатъчно енергия, за да го характеризира цялостно и да посочи неизтъквани досега негови особености, да представи в нова светлина неговите най-важни представители.

У нас по въпросите за същността на народническата литература не са се водили нарочни дискусии, макар че тези въпроси са интересували много литературоведи, следствие на което те са доста изяснени и е натрупана не малко литература. В разглеждания труд проблемите, възникващи около характера и същността на народническата литература, се анализират обаче за първи път така подробно и изчерпателно в отделно, самостоятелно монографично изследване. Досега не сме имали цялостно литературно-историческо проучване, в което да се разглежда самотният характер, специфичното развитие и неповторима същност на народническата литература в България. Тъкмо такова проучване представлява разглежданият труд, в който авторът си е поставил задачата задълбочено да проучи тази литература и то в една по-нова насока.

На преден план проличава стремежът на Желю Авджиев да подчертае типичния граждански идеализъм и нравствена чистота у писателите-народници, да покаже тяхната безкористна борба за демократизъм, както и значителните им постижения в областта на художествената литература.

В три сравнително не големи очерка (цялата книга е над двеста страници) „се прави опит“, както се изразява авторът, да се набележат в хронологически ред най-характерните белези на народническата идеология, породена в Русия, да се

посочи проникването ѝ у нас и да се види какво отражение дава сред българската интелигенция и по-специално сред българското учителство. Нашето учителство по онова време е единствената по-компактна образована среда, в сред която се води най-интензивен обществен и просветен живот. Значителната част от българските учители са жадували да се посветят изцяло в полза на българския работен народ и преди всичко на непросветения беден селянин, захвърлен в мизерия, каталясал от умора. . . . Отделено е значително място за образа на българския учител, превъзсздаден в творбите на Влайков и Максимов, ала централните проблеми в книгата са свързани все със спецификата на народническата литература. Посочена е нейната близост с останалите реалистични направления в развитието на българската литература и накрая се изграждат общо взето сполучливи характеристики на „типичните“ народници — художника на народния бит — Тодор Г. Влайков (Веселин) и на скромния литературен труженник — Христо Д. Максимов (Мирчо).

Богатият фактически материал, използван в книгата, е така прегрупиран и поднесен на читателя, че посредством фактите най-резултатно да се защитят застъпените автори възгледи. А тези възгледи и обобщения съвсем не са предвзети и натрапени. Те произтичат като непосредствен резултат от самия анализ на произведенията, от проучените закономерности на епохата и нейното своеобразие. За да докаже някои свои тези, често пъти авторът е заставен да прави обикновен разбор на художествените произведения или да ги преразказва, но това съвсем не изменя главната посока на изследването. Авджиев изгражда своите обобщения върху естетическия анализ на творбите и от него съди за особеностите на отделния творец. Той не подценява отделните изказвания, писма, мемоари, записани разговори или анкети, спомени или статии, но се базира преди всичко и главно

на художествените произведения, които обикновено най-добре характеризират позициите, естетическия идеал и гражданските стремежи на писателя.

Очеркът за Тодор Г. Влайков е характерен в това отношение. Навсякъде фактите така се използват, за да може да се изгради неповторимата творческа физиономия на такъв самобитен майстор на словото. Не би могло да се каже същото за очерка, посветен на скромното литературно дело на Христо Д. Максимов (Мирчо). Вярно е, че художествената продукция на Мирчо е далеч по-ограничена и по-непопулярна в сравнение с делото на Влайков, обаче въпреки всичко Мирчо има свое творческо лице, създаденото от него има естетически белези. Особено ярка е гражданската съдба на Максимов. Неговата личност е привлекателна. Нравствената му чистота и идеализъм, морална сила, скромност и гражданска доблест биха ни послужили като пример за върна служба на народа. Тези страни от характера на белетриста са отбелязани от Авджиев, но те заслужават специално внимание. Те биха могли да се проследят и подчертаят подробно и в конкретни проявления от биографията на белетриста, за да се закръгли още по-убедително представата за един изключително скромен литературен труженик, който до последния си дъх мисли и работи за бедния народ, на когото се е обрекъл всецяло. Той му посвещава цялата си енергия, докато туберкулозата разяжда окончателно младите му гърди. С ненаситна душа на романтичен поет той е следвал пленителния маяк на своя идеал, пренебрегвал е или е потискал много лични пориви и е работил с апостолска всеотдайност за делото на народната просвета, чиято сила той е фетишизирал и я считал за единствения най-могъщ достъп за културното развитие и социално просветление на народа. В тази борба той е залагал и на художествената литература. Само вглеждайки се по-отблизо в чистотата и в гражданския ранг на писателя, ние бихме могли да разберем истинската цена, същност и дълбочина на неговите думи: „На себе си аз винаги съм гледал като на един линджеперин (черноработник) в нашето литературно поле“. Тъкмо за този литературен черноработник Щастливецът признава, че неговите живописни картини от „Тъмен свят“ затрогват душите ни, „сърцето ни топят“, тъй както ни задушават атмосферата, в която върлува Вазовият Кардашев, както ни погнусяват Влайковите Каменовци, както ни ужасяват злобните сатири на Михайловски или ни отравя срама от отвратителните похождения на неговия феноменален бай Ганьо (виж по-подробно „По повод на една книж-

ка“, Алеко Константинов, Съчинения, том 11, 1957 г., стр. 230). Именно за малките разкази на Христо Д. Максимов се изказва Алеко, че те „дълбоко трогват сърцето на българина“ и в тях се е „изляла душата на писателя“. И по-нататък допълва: „Само една чиста душа, отзивчива до болезненост на народните болки и тегла, може да напише подобни разкази. Един егост е недосегаем за благородните чувства, които са вълнували автора на тези разкази, при творчеството им.“ И точно затова Алеко препоръчва тази малка книжка „най-горещо на българскатачитающа публика“. В една оценка на белетристичното творчество на Максимов като настоящата се съдържа твърде много.

При конкретните оценки на народническата идеология и литература Желю Авджиев се е срещнал с много проблеми от социологично и литературно-теоретическо естество. И трябва да се подчертае, че много от досегашните мнения по разглежданите въпроси с основание се допълват, разширяват и задълбочават. Някои изцяло се отхвърлят, други се коригират частично, трети се възприемат без всякаква корекция. Значителната част от авторите корективи се налага убедително и добиват необходимото си значение, когато се съобразим с обстоятелството, че книгата, взета като цяло, надминава равнището на досегашните ни знания по разглежданите въпроси. Това придвижване напред особено се чувствава в очерка за общата оценка на народничеството като идеология на дребните собственици, а също и при общата характеристика на народническата литература. В защита на своите тези авторът се позовава освен на анализа на епохата и на редица положения, застъпвани преди всичко от В. И. Ленин, а и с известни уговорки и на някои статии от Г. В. Плеханов и други.

Никой не би оспорвал тези правилни по същество позовавания, още повече че те представляват научни изводи, произтичащи от конкретни анализи на една действителност, която добре се познава от авторите. Още повече че тези мисли не се абсолютизират от нашия изследовател. Те му служат само като изходно начало за оценка на народничеството при българските условия. Желю Авджиев анализира българската политическа обстановка, осъществява сполучливи паралели между руското и нашето народничество, сочи приликите и отликите им, дава свои, оригинални изводи, които най-правилно характеризират както идеологията, така и литературата на българските народници. Това е несъмнен принос на изследователя в разработката на третираните от него проблеми. Не може да не се забележи обаче, че някои отделни моменти от кар-

тината на тогавашната ни литературна действителност са изразени някак с общи думи и твърде сумарно. Очертани са само главните и основни линии на литературния процес, без да се загатва подетайлирано за неговите различни аспекти и нюанси, без да се откриват следите на различните тенденции в литературното ни развитие. Разбира се, авторът не си е поставял подобна задача, но когато явленията се виждат в процес и в органическа връзка с цялата им сложност, картината на нашето литературно развитие ще се представи по-многогранно и по-богато.

Своите наблюдения върху народническата литература Желю Авджиев започва още с проникването на народническите идеи у нас и проследява тяхното отражение сред представителите на българската литература от края на 80-те години и преди всичко през 90-те години на миналото столетие. Това е времето, когато у нас „идилията на дребната собственост“ (Жак Натан) се парализира от яростта на алчни парвенюта, жадни за власт, имоти и богатства. Лихварите, непоносимо тежките данъци и партизанските грабежи разоряват дребните производители. Тъкмо в този период „се забелязват в страната нови, социално-икономически промени... Дребната буржоазия започва да се диференцира из забогатяващи и разоряващи се“ (виж Трайчо Костов, Лекции върху историята на Българската работническа партия (комунисти), Стара Загора, стр. 9 и 11). В очерка „Някои особености на народничеството и на народническата литература у нас“ са включени доста социалогични подробности и той би могъл да се раздели на две части: в първата имат пръвес идейно-теоретическите и социологични съждения, а във втората преобладават историко-литературните проблеми. Тук социологията само допринася в положителен смисъл да се намери най-точната оценка на българското народничество.

Значителен научен интерес представляват онези обобщения на изследователя, чрез които се доразвиват и разширяват някои възгледи на видни български марксисти за характера на българската народническа идеология и литература. Тези корективи се правят след обстоен анализ и без всякакви увеселения, с единственото желание да се изчерпи цялата истина за естетическите концепции на народниците. Те са съобразени както с конкретната историческа обстановка в България, така и с най-новите изисквания на нашата съвременност. Известно е, че българските марксисти по онова време, включително и Димитър Благоев, са отправяли основателна критика към народниците и са показвали несъстоятелността на методите им,

на дребнобуржоазния социален утопизъм, който се отразява и в творчеството им. Изтъквали са техните илюзии и погрешни представи за силата на народното просвещение. Но наред с основателната критика тогавашните марксисти са подценявали демократизма на писателите-народници и на попадналата под тяхно влияние интелегенция. Да се застъпват и сега същите становища би било, най-мекото казано, проява на ограниченост и недостатъчен историзъм. Предвиждането на въпроса напред се прави твърде внимателно и със сигурна научна аргументация. Мислите на Ленин за демократизма на народниците се превръщат в ръководно начало за конкретната оценка на тяхното дело в областта на художествената литература. „Лъжовен във формално-икономически смисъл — пише Ленин — народническият демократизъм е истина в исторически смисъл; лъжовен като социалистическа утопия, то з и демократизъм е истина из снazi своеобразна, исторически обусловена демократическа борба на селските маси, която съставлява неделим елемент на буржоазното преобразуване и условия за неговата пълна победа.“ „Като се съобразява с тази оценка, Авджиев характеризира както консервативните, така и прогресивните страни на народническата идеология и литература у нас.

Влиянието на народниците сред писателската интелигенция, която по това време се излъчва преди всичко от учителските среди, се проследява в рамките на историческата атмосфера, без изкуството да се раздува или съзнателно да се преувеличава. Това безспорно влияние се ограничава до голяма степен от силната вялна на социалистическото движение, което печели като свои симпатизанти и горещи привърженици и защитници такива писатели като Цанко Церковски, Елин Пелин, П. К. Яворов, Петко Ю. Тодоров, Антон Страшимиров, Михалаки Георгиев, Стоян Михайловски, Иван Кирилков, Никифор Попфилипов и много други. Авджиев не преувеличава значението на народническото влияние и не си поставя за задача да изтъква всички народнически настроения, които биха се открили в творчеството на мнозина български белегристи. Той съзнателно стеснява рамките на това влияние, задоволява се да подчертае силата на народническото верую, без обаче да причислява всеки повлиял се временно писател към групата на народниците, както това досега се случваше. Освен Влайков и Максимов към писателите-народници се причисляваха писатели от най-различни школи и направления, като започнем от Антон Страшимиров, Цанко Церковски, Никифор Попфилипов, П. К. Яворов, Алеко

Константинов, Елин Пелин, Михалаки Георгиев, Петко Ю. Тодоров и стигнем до Иван Вазов, та дори и Димитър Ив. Полянов. . .

Най-сполучливата работа в книгата на Авджиев е очеркът му за Тодор Г. Влайков. В него са проследени последователно биографията и отделните етапи от творческото развитие на писателя. Изтъкнати са нови страни от неговата авторска физиономия, които не са забелязвани досега или са подминавани от изследователите. Това безспорно е постижение за литературния историк. Той е проучил отблизо литературните факти, усетил е свързващите ги нишки, прегрупира ги и е подходил към тях конкретно-исторически, за да се види в ново осветление образът на близкия до народа писател. При оценката на неговите художествени произведения авторът се съобразява и с отношението на нашия съвременник към тях, което до голяма степен способствува да се определи заслуженото място на писателя в развитието на българската литература. Ето какви са убедителните констатации на изследователя: „За днешния читател Влайков не е всекидневно търсения автор. Срещите с него засега, а сигурно и по-нататък ще бъдат в по-особени и редки случаи. Така както българинът и сега продължава да посещава спектаклите с народни песни и танци, изложбите на националното изкуство и облекло. И никога не ще престане да се уповава от красотата на българското минало и творчеството на народния гений. Не ще престане да се трогва и възхищава от жизнерадостните или елегични народни песни, от неувяхващата хубост на народните шевци. . .“ (стр. 175).

На две или три места в книгата, а и от току-що цитирания пасаж, може да се забележи авторското разбиране, че художествените достижения на Влайков са вече „преодолян и надживян“ етап в развитието на националната ни литература. Такава препенка би трябвало да се уточни. Ако признаем за стопроцентова истина подобна констатация, то би означавало да стане излишна и необходимостта от задълбочено проучване на значителния художествен принос, внесен в литературата ни от писател като Влайков. Такава оценка не може да изчерпи изцяло истината за естетическото съдържание на Влайковото творчество. В него са концентрирани някои трайни естетически и особено етични ценности, които и сега не губят своята стойност. Ценности непреходни, защото отразяват чистата духовност на българския трудов народ. Ценности, които и днес намират съзвучие и най-искрен резонанс в душата на трудовия ни човек, свързан с цялата си душа и с нуждите и

борбата на народа. Освен това авторът сочи съвсем определено, че и сега се срещат съвременни български писатели (Илия Волен, Крум Григоров), които творчески се учат от белетристичната палитра на Влайков. Такова твърдение идва да ни подсказва, че не всичко в художествената система на писателя е извяхнало и помръкнало, че създадените от него белетристични образи имат все още неизхабена потенциална енергия, която завладява и за дълго ще привлича всеки непредубеден читател. Наистина, нима ще остане безучастна всяка българска душа от образите на десетките млади и стари хора — мили дядковци, наивни лели и млади влюбени души — нарисувани с трогателна простота, понякога граничеща с детска наивност и чистота? Всеки от нас усеща като своя красотата на чистите пориви, овладели и разцъфтели в бедните младежки сърца, все още непопварени от „модерните“ нрави на капитализма. И тази нравствена чистота на народния бит и живот веднага контрастира и добива определена сила, когато я сравняваме с прогнилата душевност на хората от отвъдния свят. Тези хора не са способни да разберат мъката и страдащата душа на нравствено-превъзхождащите ги скромни труженици. Особено силни са в тази насока женските образи на Влайков. Би могло да се възрази, че бавният белетристичен темп, разлятостта или етнографската изчерпателност в стила на писателя не биха се понравили днес на никого. Това безспорно е така. И все пак дори и тези описания са художествени документи за невъзвратимостта на една епоха, за която получаваме емоционално познание с много по-голяма достоверност, отколкото чрез други източници.

По една инерция, до голяма степен социологична, досега по-голямо внимание се обръщае от литературните историци на онези разкази, повести и очерци на Влайков („Косач“, „Чичо Стайко“, „Кметове“, „Ратай“, „Вестовой“ и други), в които по-ярко се проявяват критико-реалистически елементи в повествуването на белетриста. За разлика от такива изследователи Желю Авджиев също изучава критико-реалистичните произведения на Веселин, без обаче да акцентува вниманието ни на тях, без да ги счита за най-характерни в творческия натюрел на писателя. Той изтъква на преден план друга група произведения („Дядовата Славчова унука“, „Леля Гена“, „Разказ на една бабичка“ и пр.). Авджиев има основания за този свой извод. Литературният историк добре е почувствувал, че би се направила съществена грешка, ако всички произведения на писателя се сложат под общия знаменател на критическия реали-